

ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОРУШЕНЬ ПРАВ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК У РОСІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ

Постановка проблеми. У контексті російсько-української війни зафіксовано численні випадки воєнних злочинів проти українських жінок, включаючи фізичне та психологічне насильство, сексуальні злочини, катування та нелюдське поводження. Вдосконалення механізму захисту жінок в умовах воєнного конфлікту потребує детального дослідження гендерного аспекту воєнних злочинів проти жінок-військовополонених та жінок-цивільних, які незаконно утримуються у полоні, оскільки в такій ситуації вони часто стають жертвами дискримінаційних практик. Попри існування міжнародних правових норм, які регулюють захист цивільного населення та військовополонених в умовах збройного конфлікту, ефективність їх застосування залишається низькою, а відповідальність за вчинені воєнні злочини – недостатньо реалізованою. Проблема ускладнюється тим, що на міжнародному рівні покарання за такі злочини відбувається повільно, а національні механізми захисту потребують удосконалення. Також, слід зауважити, що загальна чисельність жінок у Збройних Силах України станом на 01.03.2023 р. становила 60 538 жінок (з них 42 898 жінок-військовослужбовець), що свідчить про значне збільшення кількості жінок у військовій сфері (так, у порівнянні із 2014 р. кількість жінок-військовослужбовець збільшилася на 160%) [1]. В свою чергу збільшення кількості жінок серед особового складу військових формувань підвищує ризик потрапляння більшої кількості жінок у полон у порівнянні із періодом проведення АТО та ООС у 2014- на початку 2022 рр. Так, станом на кінець травня 2024 р. за даними Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у російському полоні перебуває понад 400 жінок-полонених.

Мета статті полягає у дослідженні порушень прав українських жінок у російському полоні в ході російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. У період 2014-2022 рр. в ході Антитерористичної операції (АТО) та Операції об'єднаних сил (ООС) військовополонені на офіційному рівні визнавалися «особами, які утримуються невизнаними воєнними формуваннями та бойовиками ЛНР і ДНР», оскільки збройний конфлікт кваліфікувався як «внутрішній або міжнародний із залученням нерегулярних збройних формувань, підтримуваних російською федерацією» та носив гібридний характер [2]. Такий підхід ускладнював застосування норм міжнародного гуманітарного права, (зокрема, Женевських конвенцій 1949 р.), які регулюють поводження із військовополоненими, адже рф не визнавала свою участь у зброй-

ному конфлікті. Слід зауважити, що притягнення представників незаконних збройних формувань (далі – НЗФ) до відповідальності за воєнні злочини проти військовополонених є складним процесом через низку юридичних, політичних та практичних факторів, основними труднощами яких є: 1) росія заперечувала свою участь у конфлікті, що дозволяло бойовикам уникати відповідальності як представникам держави-агресора; 2) складнощі під час ідентифікації винних осіб, оскільки, бойовики які часто діють анонімно або під вигаданими іменами, можуть переходити з одного формування до іншого, переховуватися в рф після вчинення злочинів; 3) відсутність ефективного міжнародного механізму переслідування так, як НЗФ не є суб'єктами міжнародного права, а їхні учасники можуть уникати відповідальності, не будучи офіційними представниками держави; 4) українські суди ухвалювали вироки заочно, але їхнє виконання залишається проблематичним; 5) росія часто надає громадянство, притулок або військовий статус бойовикам, уникаючи їхньої екстрадиції, а учасники НЗФ можуть інтегруватися у російські силові структури, що робить їх недосяжними для українського правосуддя; 6) складність у збиранні доказової бази; 7) блокування судових процесів через політичні домовленості або амністії в рамках мирних переговорів та ін.

Після повномасштабного вторгнення росії на територію України 24.22.2022 р. гібридна війна рф проти України офіційно набула статусу міжнародного збройного конфлікту, що в т.ч. дало можливість чітко застосовувати норми міжнародного права щодо військовополонених і запустити механізм притягнення до кримінальної відповідальності за воєнні злочини вчинені проти них.

Розвиток міжнародного гуманітарного права у сфері захисту прав військовополонених відбувався поступово, проходячи через кілька ключових етапів, які визначали сучасні норми поведінки з полоненими під час збройних конфліктів: I етап – ранні концепції захисту військовополонених (Гаазькі конвенції 1899 р. та 1907 р.) вперше встановили базові правила поведінки з останніми; II етап – Женевські конвенції (1929 р., 1949 р.) закріпили механізм комплексного правового захисту військовополонених, в т.ч. заборону катувань, примусової праці та встановили вимоги щодо утримання військовополонених і захисту їхніх прав; III етап – розширення захисту на випадки неміжнародних збройних конфліктів (Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, 1977 р.). Наприклад, ст. 3 Женевської конвенції про поведінку з військовополоненими (далі – Конвенція) закріплює положення у відповідності до якого кожна сторона конфлікту зобов'язана «з особами, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового становища чи будь-якими іншими аналогічними критеріями» [3].

Слід зауважити, що жінки в умовах воєнних конфліктів потребують особливого правового захисту, оскільки саме по відношенню до жінок існує підвище-

ний ризик гендерно-обмовленого насильства (зокрема, сексуального насильства, яке стає засобом морального тиску, приниження і покарання), також, жінки мають специфічні фізіологічні, медичні й психологічні потреби. На міжнародному рівні основними положеннями щодо захисту прав жінок в умовах збройного конфлікту стали в першу чергу міжнародні акти, які спрямовані по подолання проявів дискримінації щодо жінок, зокрема Статут ООН (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), Європейська конвенція з прав людини (1950 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Декларація ООН про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів (1974 р.), Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (1999 р.) та ін. (наприклад, у ст. 1 Статут ООН на держави-члени покладає обов'язок здійснювати міжнародне співробітництва у т.ч. без розрізнення статті [4]). Зауважимо, що ст. 4 Женевської конвенції про поведінку з військовополоненими містить положення, щодо того, що «із жінками необхідно поводитися з усією повагою, зумовленою їхньою статтю, й у всіх випадках з ними необхідно поводитися так само прихильно, як і з чоловіками» [3], при цьому не зазначено в якій формі така повага має проявлятися. Отже, Конвенція визначає диференційний підхід у поведінці із військовополоненими в залежності від статті, що гіпотетично дозволяє запобігати проявам дискримінації у цій сфері. Також, важливе значення для захисту прав жінок в умовах конфлікту має ряд Резолюцій РБ ООН (Резолюція РБ ООН 1325 (2000 р.), Резолюція РБ ООН 1820 (2008 р.), Резолюція РБ ООН 1888 (2009 р.), Резолюція РБ ООН 1889 (2009 р.), Резолюція РБ ООН 1960 (2010 р.)), які спрямовані на запобігання сексуальному насильству, покарання винних у воєнних злочинах проти жінок, посилення механізму захисту постраждалих та підкреслюють важливість гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок в межах збройних конфліктів [5].

На основі міжнародних договорів в Україні прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жінок в умовах збройного конфлікту. Наприклад, у 2016 році в Україні було прийнято Національний план дій щодо виконання резолюції Ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 р. одним із напрямів діяльності якого є «запобігання насильству за ознакою статі, у тому числі шляхом притягнення до відповідальності за порушення міжнародного права; забезпечення участі жінок у запобіганні виникненню, поширенню та відновленню насильницьких конфліктів, а також усуненні причин їх виникнення, зокрема шляхом роззброєння, протидії всім формам експлуатації; підтримка мирних ініціатив та процесів розв'язання конфліктів» [6].

В ході російсько-української війни формальними підставами для взяття жінок у полон російською федерацією та НЗФ т.з. «ЛНР» і «ДНР» стали різні звинувачення, залежно від їхнього статусу:

1) для жінок-військовополонених – офіційний статус військовослужбовиці Збройних Сил України, Національної гвардії, Державної прикордонної служби та інших силових структур, їхнє захоплення зазвичай обґрунтовується як «військовий трофей» у контексті бойових дій;

2) для членів територіальних сил оборони та добровольчих батальйонів – осіб цієї категорії звинувачують в «участі в незаконних збройних формуваннях» або «екстремізмі», оскільки російська політико-військова влада не визнає легітимності територіальної оборони України;

3) для жінок-цивільних – їх захоплення часто обґрунтовується підозрами у «шпигунстві», «підтримці українських військових», «зв'язках із диверсійно-розвідувальними групами», у виконанні їх професійної діяльності (виконання обов'язків депутатів та голів місцевих рад, представників освіти і медицини, співробітниць правоохоронних органів, працівниць ЧАЕС і ЗАЕС та ін.) або використовується для залякування місцевого населення та здійснення політичного тиску на Україну;

4) жінки, статус яких не визначений – це можуть бути особи, які опинилися в полоні без чітко сформульованих обвинувачень, наприклад, журналістки, волонтерки або жінки, які просто перебували на територіях, охоплених бойовими діями чи намагалися їх покинути, у таких випадках їх можуть утримувати як «підозрюваних у співпраці з українськими структурами», використовувати для обміну, проведення показових політичних судових процесів та ін.

Утримання у російському полоні жінок-військовополонених в переважній більшості випадків порушує норми міжнародного гуманітарного права щодо поводження із військовополоненими, а по відношенню до цивільних жінок – є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права та кваліфікується як воєнний злочин. Зокрема, за свідченнями жінок, яких було звільнено з російського полону порушеннями норм і правил утримання жінок-полонених стали: не надання або надання неналежної медичної допомоги; утримання разом із чоловіками в одному приміщенні; цілодобове штучне освітлення в місцях утримання; відсутність доступу до питної та гарячої води; недостатня кількість їжі та/або обмежений час на її споживання; застосування до жінок-полонених тортур, фізичного, сексуального та психологічного насилля; проведення багаточасових допитів та допитів із катуванням; примушення до запису відео-звернень для російської ЗМІ; вимога спілкуватися російською мовою; змушення до співу гімну рф; примушення до повного оголення у присутності чоловіків; не допуск представників міжнародних правозахисних організацій до місць утримання полонених; ненадання засобів гігієни та можливостей для гігієнічного догляду за собою, в т.ч. обмежений час на здійснення гігієнічних процедур; утримання в холодних приміщеннях та приміщеннях які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам; недостатня кількість місць для відпочинку і сну; примушування протягом тривалого часу щоденно перебувати в стоячому положенні без можливості присісти; приховування факту затримання та місця утримання; неповідомлення полоненим підстав затримання; переміщення та перевезення в неналежних умовах; використання полонених як «живий щит»; відмова у переписці і телефонних розмовах із членами сім'ї та родини та ін. [7].

Отже, утримання жінок у російському полоні супроводжується численними порушеннями міжнародного гуманітарного права та прав людини, зокрема,

відмічаються факти порушення прав військовополонених, прав цивільного населення під час війни, заборони катувань і жорстокого поводження та гуманітарних стандартів умов утримання полонених, містить ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності і грубих порушень основоположних прав людини, що підлягають міжнародному правосуддю.

Висновки. У період 2014-2022 рр. військовополонені в ході АТО та ООС офіційно визнавалися як особи утримувані незаконними збройними формуваннями, що ускладнювало застосування міжнародного гуманітарного права, оскільки рф заперечувала свою участь у конфлікті, а притягнення представників НЗФ до відповідальності за воєнні злочини було проблематичним через відсутність дієвого міжнародного механізму переслідування, складність ідентифікації винних, надання їм громадянства рф та політичні перешкоди у судових процесах. Після повномасштабного вторгнення рф 24.02.2022 р. гібридна війна набула статусу міжнародного збройного конфлікту, що дозволило в повній мірі застосовувати норми міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених і розпочати процес притягнення до відповідальності за воєнні злочини вчиненні проти них. Еволюція міжнародного гуманітарного права в сфері захисту військовополонених пройшла три етапи: початкове формування норм у Гаазьких конвенціях (1899, 1907), закріплення комплексного захисту у Женевських конвенціях (1929, 1949) та їх розширення на неміжнародні конфлікти у 1977 р. Жінки в умовах збройних конфліктів потребують особливого правового захисту через підвищений ризик гендерно обумовленого насильства та специфічні фізіологічні, медичні й психологічні потреби, що підтверджується низкою міжнародних документів (Статутом ООН, Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про ліквідацію дискримінації щодо жінок, Женевською конвенцією, резолюціями Ради безпеки ООН та ін.).

Під час російсько-української війни російські та проросійські сили використовували різні формальні обґрунтування для захоплення жінок, обвинувачуючи їх у військових злочинах, участі у незаконних збройних формуваннях, шпигунстві чи співпраці з українськими структурами в залежності від їхнього статусу (військовослужбовців, учасниць територіальної оборони, цивільних осіб або осіб без чітко визначеного статусу), що мало на меті не лише їх утримання, а й здійснення політичного тиску на Україну. Утримання жінок у російському полоні порушує міжнародне гуманітарне право, оскільки як військовополонені, так і цивільні страждають від систематичних тортур та примусових заходів, що створюють непридатні умови утримання, кваліфікуються як воєнний злочин та повинні підлягати міжнародному правосуддю.

1. *Гендерна рівність у ЗСУ після повномасштабного вторгнення РФ в Україну.* URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderna-rivnist-u-zsu-pislya-povnomasshtabnoho-vtorhnennya-rf-v-ukrayinu> (дата звернення: 11.01.2025)
2. *Кравченко І.М. Правовий статус «військовополонених» і «цивільний за-ручник» у контексті норм міжнародного гуманітарного права та про-*

- ведення операції Об'єднаних сил (АТО) на Сході України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 1 (114). С. 137-149. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2870a256-fb2d-4459-bd29-cccbed4f8fe5/content> (дата звернення: 12.01.2025)
3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: ООН від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 13.01.2025)
 4. Статут ООН від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 14.01.2025)
 5. Татаренко Г.В., Алієва К., Таренко Д. Особливості загального правового статусу жінок за міжнародним законодавством у період збройних конфліктів. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: зб. наук. пр. за матеріалами Інтернет-конференції, 26 лютого 2019 р. – Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2019. – С. 118–122. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/26.02.19/26.02.19-60-62.pdf> (дата звернення: 13.01.2025)
 6. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>
 7. Від 24 лютого з російського полону повернули лише 39 жінок – «Медійна ініціатива за права людини». Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-polon-zhinky-pravozakhysnyky/32043410.html>

Alina HAVLOVSKA. Gender dimension of war crimes: legal analysis of violations of the rights of Ukrainian women in Russian captivity

The article examines violations of the rights of Ukrainian women in Russian captivity during the Russian-Ukrainian war. It was noted that in the period 2014-2022, prisoners of war were officially recognized as persons held by illegal armed formations, which complicated the use Problematic due to the lack of a relevant international prosecution mechanism, the complexity of identification of the perpetrators, granting them citizenship of the Russian Federation and political obstacles in litigation. It is emphasized that after a full -scale invasion of the Russian Federation, 24.02.2022, the hybrid war gained the status of international armed conflict, which allowed to properly apply the rules of international humanitarian law against prisoners of war and begin the process of prosecution for military crimes against them. It is determined that the evolution of international humanitarian law in the field of protection of prisoners of war has undergone three stages: the initial formation of norms in the Hague Conventions (1899, 1907), the consolidation of comprehensive protection in the Geneva Conventions (1929, 1949) and their expansion to non -international conflicts. that women in the face of armed conflicts require special legal protection because of the increased risk of gender -conditioned violence and specific physiological, medical and psychological needs, which is confirmed by a number of international documents. It was stated that during the Russian-Ukrainian war, the Russian and pro-Russian forces used various formal justifications

for the seizure of women, accusing them of war crimes, participation in illegal armed formations, espionage or cooperation with Ukrainian structures depending on their status (military personnel, civilians or persons without a clearly defined status), which aimed not only at maintaining them, but also of political pressure on Ukraine. It has been summarized that the maintenance of women in Russian captivity violates international humanitarian law, since both prisoners of war and civilians suffer from systematic torture and compulsory measures that create unsuitable conditions of detention, qualify as a military crime and should be subject to international justice.

Keywords: military crimes, human rights, gender discrimination, international humanitarian law.

Аліна ГАВЛОВСЬКА. Гендерний вимір військових злочинів: правовий аналіз порушень прав українських жінок у російському полоні

У статті здійснено дослідження порушень прав українських жінок у російському полоні в ході російсько-української війни. Зауважено, що у період 2014-2022 рр. військовополонені в ході АТО та ООС офіційно визнавалися як особи утримувані незаконними збройними формуваннями, що ускладнювало застосування міжнародного гуманітарного права, оскільки рф заперечувала свою участь у конфлікті, а притягнення представників НЗФ до відповідальності за воєнні злочини було проблематичним через відсутність відповідного міжнародного механізму переслідування, складність ідентифікації винних, надання їм громадянства рф та політичні перешкоди у судових процесах. Підкреслено, що після повномасштабного вторгнення рф 24.02.2022 р. гібридна війна набула статусу міжнародного збройного конфлікту, що дозволило належним чином застосовувати норми міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених і розпочати процес притягнення до відповідальності за воєнні злочини вчиненні проти них. Визначено, що еволюція міжнародного гуманітарного права в сфері захисту військовополонених пройшла три етапи: початкове формування норм у Гаазьких конвенціях (1899, 1907), закріплення комплексного захисту у Женевських конвенціях (1929, 1949) та їх розширення на неміжнародні конфлікти у 1977 р. Констатовано, що жінки в умовах збройних конфліктів потребують особливого правового захисту через підвищений ризик гендерно обумовленого насильства та специфічні фізіологічні, медичні й психологічні потреби, що підтверджується низкою міжнародних документів. Зазначено, що під час російсько-української війни російські та проросійські сили використовували різні формальні обґрунтування для захоплення жінок, обвинувачуючи їх у військових злочинах, участі у незаконних збройних формуваннях, шпигунстві чи співпраці з українськими структурами в залежності від їхнього статусу (військовослужбовців, учасниць територіальної оборони, цивільних осіб або осіб без чітко визначеного статусу), що мало на меті не лише їх утримання, а й здійснення політичного тиску на Україну. Підсумовано, що утримання жінок у російському полоні порушує міжнародне гуманітарне право, оскільки як військовополонені, так і цивільні страждають від систематичних тортур та примусових заходів, що створюють непридатні умови утримання, кваліфікуються як воєнний злочин та повинні підлягати міжнародному правосуддю.

Ключові слова: воєнні злочини, права людини, гендерна дискримінація, міжнародне гуманітарне право.